

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΣΙΜΟΥΔΙΑ : Η ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΕΝΟΣ ΟΡΟΥ ΤΟΥ ΜΙΜΟΥ

Ὁ Μένος Φιλήντας¹ ἐρμηνεύει τὴ γέννηση τῆς λέξης «τσιμουδιά» μὲ συμφυρμὸ τῶν λέξεων τσίτο (ἰταλ. zitto = σιωπηλός, ἄφωνος) καὶ μοιτιά (= σιωπή)². «Τσιμουδιά» ὅμως δὲν σημαίνει «σιωπή». Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς καὶ ἀπαγορευτικὲς φράσεις: «τσιμουδιά νὰ μὴ βγάλῃς», «τσιμουδιά δὲν ἀκουγόταν», «νὰ μὴν ἀκούσω τσιμουδιά», «οὔτε τσιμουδιά!». Οἱ φράσεις αὐτὲς ἐντάσσονται σὲ μιὰ μεγαλύτερη κατηγορία ἐκφράσεων ἀρνητικῶν ἢ ἀπαγορευτικῶν, οἱ ὁποῖες σχηματίζονται μὲ ὄρους ποὺ δηλώνουν τὴν ἐλάχιστη μονάδα τῆς ἔννοιας ποὺ ἀπαγορεύεται. Ἔτσι λέμε γιὰ χρόνο «οὔτε στιγμή», γιὰ κίνηση «οὔτε βῆμα», γιὰ ποσότητα φαγητοῦ «οὔτε μπουκιά», γιὰ ποσότητα ποτοῦ «οὔτε σταγόνα», γιὰ ποσότητα γενικὰ «οὔτε κουκούτσι», γιὰ βάρος «οὔτε δράμι», γιὰ ἀξία «οὔτε φράγκο», κτλ.³ Συχνὰ στίς ἐκφράσεις αὐτὲς, ὅταν δηλώνεται πῶς ἐντονη καὶ ἐμφαντικὴ ἄρνηση, ἀποβάλλεται τὸ ἀρνητικὸ μῦρο: ἔτσι «κουκούτσι» = οὔτε κουκούτσι, καθόλου («κουκούτσι μυαλό» = καθόλου μυαλό), «σταγόνα!» = οὔτε σταγόνα, καθόλου (νὰ μὴν πιῆς!). Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς δὲν εἶναι διόλου καινούριες. Οἱ ἀρχαῖοι κωμικοὶ μᾶς διασώζουν τὴ λαϊκὴ ἔκφραση οὐδὲ γὰρ (= καθόλου, τίποτε), ποὺ σώζεται βέβαια καὶ σήμερα μὲ τὴν ἴδια σημασία, χρησιμοποιεῖται ὅμως πῶς συχνὰ μὲ ἀναφορὰ στὴ γνώση μιᾶς γλώσσας: «δὲν ξέρω (οὔτε) γὰρ γαλλικά», «δὲν κατάλαβα (οὔτε) γὰρ». Οἱ ἀρχαῖοι τὴ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ ποικίλες ἔννοιες· παραθέτω ἐδῶ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει τὸ LSJ στὴ λ., ἐρμηνεύοντάς τα μὲ τὴν πῶς ταιριαστὴ κάθε φορὰ ἀντίστοιχη νεοελληνικὴ ἔκφραση: Ἄρ.

1. Γλωσσογνωσίη καὶ Γλωσσολογία ἑλληνική, ἸΑΘ. 1924, 3, 212.

2. Βλ. καὶ Ν. Ἀνδριώτης, Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, στή λ.

3. Ἐκτενὴ διειρημάτευση τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν βλ. στοῦ Ν. Andriotis Die Ausdrucksmittel für «gar nichts», «ein wenig» und «sehr viel» im Alt-Mittel- und Neugriechischen, Byz.-Neugr. Jahrb. 16 (1939/40) 59-155 (ιδίως στίς σ. 62-111).

Πλ. 17 ἀποκρινομένω ... οὐδὲ γρῦ = «οὔτε κουβέντα», Μεν. ἀπ. 521 οὐδὲ γρῦ λέγε = «οὔτε λέξη», Ἀντιφ. ἀπ. 190, 13 ὄψου μηδέν ... μηδὲ γρῦ = «οὔτε μπουκιά», Μεν. ἀπ. 364 διαφέρει Χαιρεφῶντος οὐδὲ γρῦ = «οὔτε στάλα». Ἄλλὰ καὶ ἡ ἰδιορρυθμία τῶν φράσεων αὐτῶν νὰ ἀποβάλλουν τὸ ἀρνητικὸ μόριο, ὅταν ἡ ἀπαγόρευση ἢ ἡ ἄρνηση εἶναι ἔντονη, εἶναι ἐπίσης ἀρχαία. Λεξικογράφοι μᾶς διασώζουν τὴν κωμική, καὶ συνεπῶς λαϊκή, ἀρχαία ἔκφραση οὐδὲ κόκκω (οὐδὲ βραχὺ τὴν ἐρμηνεύει ὁ Ἀντιαττικιστής¹). Τί ἀκριβῶς σημαίνει κόκκω δὲν εἶναι γνωστό. Ἴσως πρέπει νὰ σχετιστῇ μὲ τὸ κόκκος². Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ παριστάνῃ ἀπλῶς τὸν ἦχο τοῦ κούκκου³ ἢ τέλος νὰ εἶναι μιὰ ἄριστη ὀνοματοποιία⁴. Εἴτε ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ πολὺ παραστατικὴ ἔκφραση γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ οὐδὲ βραχὺ = οὔτε στιγμή (καθυστέρηση), πολὺ γρήγορα, ἀμέσως. Ἡ ἴδια ἔκφραση μὲ ἀποβολὴ τοῦ οὐδὲ χρησιμοποιεῖται σὲ ἔντονες προσταγές: Ἀρ. Ὀρν. 507 κόκκω, πεδιόνδε, Βάτρ. 1384 κόκκω, μέθεσθε = «στὴ στιγμή», «ἀμέσως» (ταχὺ τὸ ἐρμηνεύει ἡ Σούδα), ἢ μὲ τὴ μορφὴ κόκκω, πὺ καθαρὰ ἐπιρρηματικὴ, Εὐπ. Ταξίαρχοι (ἄθησαύριστο ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο τμήμα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου) ἐν ταῖσι γὰρ μάχαισιν ἀποθνήσκουσι κόκκω πρῶτοι (ἀντὶ τοῦ ταχέως ὁ Φώτιος)⁵.

Ἦστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔλλειψη τοῦ ἀρνητικοῦ μορίου στὴν προσταγὴ «τσιμουδιά!» ὀδήγησε τὸν Φιλήντα νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ λέξη σημαίνει «σιωπὴ», ἐνῶ ἀντίθετα πρέπει νὰ δηλώνῃ ἕναν χαμηλό, ἀνεπαίσθητο, ἀσήμαντο ἦχο⁶. Ἐναν τέτοιο ἦχο πιστεύω ὅτι ἀντιπροσώπευε ὁ ἀρχαῖος ὄρος σιμωδία, πού νομίζω ὅτι εἶναι ὁ μακρινὸς πρόγονος τῆς «τσιμουδιάς». Τὶς πληροφορίες γιὰ τὴ σιμωδία τὶς ἔχουμε ἀπὸ τρίτο χέρι, τὸν Ἀθήναιο, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀντλώντας ἀπὸ τὸ Περι

1. Im. Bekker, Anecdota graeca 105, 22.

2. Πρβ. τὴ νεοελληνικὴ ἔκφραση «οὔτε κουκούτσι» καὶ τὸ ἐλκυστικὸ παράλληλο ἀπὸ τὸν σκεπτικὸ φιλόσοφο Τίμωνα, ἀπ. 66, 3 νόου δέ μοι οὐκ ἐνι κόκκος ~ «δὲν ἔχω κουκούτσι μυαλό».

3. Πρβ. Ἀρ. Ὀρν. 505 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν στ. 507.

4. Πρβ. «οὔτε κίχ».

5. Πρβ. τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ λατινικοῦ *rem* (πράγμα) στὸ γαλλικὸ *rien* (τίποτε) καὶ τὴν ἀκριβῶς ἀντίστοιχη ἐξέλιξη τοῦ *quidam* = «τίποτε» στὰ κρητικὰ ἰδιώματα. Παραδείγματα ἄφθονα βλ. στοῦ Andriotis, ὅ.π.

6. Λεξικὸ Δημητράκου στὴ λ.: «ἐλαχίστη, ἀσθενεστάτη φωνή». Τὴν ἴδια παρατήρηση ἔκανε καὶ ὁ Α. Γ. Σαλιάρης, Χιακὴ Ἐπιθεώρησης, τεύχ. 1 (1963) 64, ὁ ὁποῖος ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀπὸ τὸ ψαλμωδία. (Ὁφείλω τὴν ὑπόδειξη τῆς μελέτης αὐτῆς στὸν συνάδελφο κ. Α. Θαβώρη). Ἡ ἐτυμολόγησή του εἶναι πολὺ εὐφυῆς, δημιουργεῖ ὅμως ἐκτός ἀπὸ τὶς ἀνυπέβλητες φωνητικὲς δυσκολίες καὶ ἕνα δυσερμήνευτο σημασιολογικὸ ζεύγος (doublet): ψαλμωδία) ψαλμουδιά ~ τσιμουδιά.

χορῶν τοῦ Ἀριστοκλέους (1ος π.Χ./1ος μ.Χ. αἰ.) μᾶς ἀνάγει στήν πηγὴ του, τὸ *Περὶ χορῶν* ἢ τὸ *Περὶ τραγικῆς ὀρχήσεως* τοῦ Ἀριστοξένου (4ος αἰ.), τοῦ γνωστοῦ μαθητῆ τοῦ Ἀριστοτέλη. Κατὰ τὸν Ἀθήναιο λοιπὸν¹, στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοκλέους (FHG 4, 331 ἀπ. 7) τοὺς *Ἰλαρωδοὺς* τοὺς ὀνόμαζαν μερικοὶ καὶ *σιμωδοὺς*, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πιὸ διαπρεποῦς Ἰλαρωδοῦ, τοῦ Μάγνητος Σίμου. Βέβαια, ἡ πληροφορία αὐτὴ μᾶς χρονολογεῖ τὴ *σιμωδία* ὄχι παλιότερα ἀπὸ τὸν 1ον αἰ. π.Χ. Σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Στράβωνος, ὅτι ὁ Σῖμος αὐτὸς εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ Λύσιδος, τοῦ εὐρέτη τῆς *λυσιωδίας*, ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Ἀριστόξενος², ἀναγόμεστε στὸν 4ο αἰ. Τί ἦταν ἡ *σιμωδία*; "Ένας συνδυασμὸς ποιήσεως, μουσικῆς καὶ ὀρχήσεως, χορευτικὸ τραγούδι, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Ὁ Στράβων κατηγορεῖ τὸν Σῖμο ὅτι παρέφθειρε «τὴν τῶν προτέρων μελοποιῶν ἀγωγήν» καὶ συσχετίζει τὰ τραγούδια του μὲ τὴν *κιναιδολογία* τοῦ Σωτάδη καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Αἰτωλοῦ, μόνο ποὺ αὐτὸς, ὅπως καὶ ἀργότερα ὁ Λῦσις, πρόσθεσε στὰ λόγια καὶ τὸ μέλος³. Κανένας ἄλλος δὲν μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὴ *σιμωδία*, τοὺς *σιμωδοὺς* καὶ τὸν Σῖμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο⁴ ποὺ, ἀντλώντας μᾶλλον ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο, γράφει ὅτι ὁ Σῖμος «μελωδίαις βιβλιακαῖς ἐνδιέπρωπεν», σὲ τραγούδια δηλαδὴ μὲ ὑποθέσεις ἀπὸ βιβλία. Πραγματικά, κατὰ τὸν Ἀριστόξeno (ἀπ. 110 Wehrli)⁵, ἡ *Ἰλαρωδία*, ποὺ, ὅπως φαίνεται, ταυτιζόταν μὲ τὴ *σιμωδία*, ἔπαιρνε τὶς ὑποθέσεις τῆς ἀπὸ τὴν τραγωδία. Ἡ *Ἰλαρωδία* εἶχε «σεμνόν», σοβαρό, βαρὺ χαρακτήρα. Ὁ *Ἰλαρωδός*, κατὰ τὸν Ἀριστοκλῆ τώρα (FHG 4, 331 ἀπ. 8)⁶, δὲν κάνει ἀπρεπεῖς κινήσεις, ὅπως κάνουν ὁ *λυσιωδός* καὶ ὁ *μαγωδός*, φορᾶ λευκὴ ἀνδρική ἐσθῆτα, στὰ πόδια κρηπίδες (παλιότερα φοροῦσε ὑποδήματα), στεφανώνεται μὲ χρυσὸ στεφάνι, ὅπως στοὺς ἄλλους σοβαροὺς μουσικοὺς ἀγῶνες, καὶ συνοδεύεται ἀπὸ λύρα ποὺ τὴν παίξει ἄντρας ἢ γυναίκα. Ἡ *Ἰλαρωδία* δὲν εἶναι θορυβώδης, οὔτε ἀσελγῆς καὶ ἀκόλαστη, ὅπως ἡ *μαγωδία* καὶ ἡ *λυσιωδία*, ποὺ παίρνουν τὶς ὑποθέσεις

1. 14, 620 d.

2. Ἀθ. 14,620 e = ἀπ. 111 Wehrli.

3. Στρ. 14,1,41. Πρέπει νὰ προσέξουμε ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Στράβωνος ἀντιφάσκει χρονολογικὰ μὲ τὴν προηγούμενη. Γιατὶ ἂν ὁ Σῖμος εἶναι μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν Σωτάδη καὶ τὸν Ἀλέξανδρο, πρέπει νὰ τοποθετηθῆ, μαζὶ μὲ τὴ *σιμωδία*, ὄχι παλιότερα ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. Γι' αὐτὸ ἴσως εἶναι προτιμότερο νὰ περιοριστοῦμε στὴ βέβαιη χρονολόγηση στὸν 1ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἀθηναίου.

4. 1941,54.

6. Ἀθ. 8.π.

5. Ἀθ. 14,621 c.

τους από κωμωδίες. Είναι φανερό ότι έχουμε να κάνουμε με διάφορα είδη του μίμου. Ἡ *σιμωδία* καὶ ἡ *ίλαρωδία* — ἡ δεύτερη παρὰ τὸ ὄνομά της — φαίνεται ὅτι ἀντιπροσώπευαν βαριά, λυπητερά καὶ παραποινιάρικα, ἐρωτικά ἴσως τραγούδια.

Ἄ Ο Α. Dieterich¹ εἶχε συσχετίσει τὴ *σιμωδία* με τοὺς σατύρους καὶ τὸ σατυρικό δράμα. Τοῦ φαινόταν πλαστή ἢ ἐτυμολόγηση τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὸν ὑποθετικό αὐτὸν Σῆμο (ὅπως καὶ τῆς *λυσιωδίας* ἀπὸ τὸν Λῦσι) καὶ θυμήθηκε ὅτι οἱ σάτυροι εἰκονίζονται στίς παραστάσεις με πλακουτοσὴ μῦτη, *σιμοί*. Ἐξάλλου *Σῆμος* καὶ *Σίμων* εἶναι συνηθισμένο ὄνομα σατύρων². Ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅπως δὴποτε εὐφυῆς, δὲν συμφωνεῖ ὅμως με τὴν πληροφορία ὅτι ἡ *ίλαρωδία*, καὶ συνεπῶς καὶ ἡ *σιμωδία*, εἶχαν σεμνὸ χαρακτήρα καὶ θέματα παρμένα ἀπὸ τὴν τραγωδία. Ὅσο γιὰ τὴ συσχέτιση με τὴ δυσερμῆνευτη χρῆση τοῦ *σιμᾶ* ἀπὸ τὸν Μελέαγρο (Παλ. Ἀνθ. 5, 177 *σιμᾶ γελῶν*, 5, 179 *σιμᾶ σεσηρῶς μυχθίζεις*), πού ἐπίσης κάνει ὁ Dieterich, ὅ.π., δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπονοῇ κάποια χαριτωμένη γκριμάτσα, ἴσως «γελώντας κάτω ἀπὸ τὴ μῦτη» ἢ «στραβομουτσουιάζοντας»³. Ἄλλοι φιλόλογοι τὴν ἔχουν ἀποδώσει «γελώντας με σαρκασμό, καγχάζοντας» ἢ «γελώντας πονηρά, τσαχπίνικα»⁴. Γι' αὐτὸ πρέπει ἴσως νὰ κλείσουμε τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς ἀρχαίας *σιμωδίας* με τὴν παρατήρηση τοῦ P. Maas⁵, ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Dieterich, πὼς ὁ Σῆμος δὲν ὑπῆρξε ποτέ, εἶναι ἀξιοπρόσεκτη· ἐξακολουθοῦμε ὅμως νὰ μὴ γνωρίζουμε τί σήμαινε ἡ λέξη.

Πῶς ὅμως ἡ *σιμωδία* ἀπὸ χορευτικό ἄσμα με σοβαρό, τραγικό χαρακτήρα κατέληξε νὰ σημαίνει τὸν πολὺ χαμηλό, τὸν ἀνεπαίσθητο ἦχο; Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ *σιμωδία* νὰ τραγουδιόταν σὲ τόνο χαμηλό, πράγμα πού συμφωνεῖ με τὸν «σεμνὸ» χαρακτήρα της. Ἴσως ὅμως πρέπει νὰ δεχτοῦμε κάποια σημασιολογικὴ ἐξέλιξη. Ἡ σημασιολογικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπιβίωση τοῦ ὄρου αὐτοῦ τοῦ μίμου

1. Pulcinella, Λιψία 1897, σ. 30 καὶ σημ. 2.

2. Βλ. H. Heydemann, Satyr- und Bakchennamen, Halle 1880, σ. 6, 13, 15, 18, 19, 20, 28, 29, 32, 34, ὅπου ἀναφέρονται παραστάσεις σατύρων σὲ ἀγγειογραφίες με τὴν ἐπιγραφὴ Σῆμος. Πρβ. καὶ P. Kretschmer, Griechische Vasenschriften, Gütersloh 1894, σ. 63-64.

3. Πρβ. Καλλιμ. Ἰαμβ. 1,33 Pf. ὦ λῶστε, μὴ σίμαινε, «μὴ στραβομουτσουιάζης».

4. Βλ. G o w - P a g e, Hellenistic Epigrams, Μελέαγρος XXXVII 4 (σημ. στὸν στ. 4193).

5. RE λ. Σιμωδοί.

στις ὀρχηστικές παραστάσεις τοῦ παντόμιμου. Ἡ ἐπιβίωση αὐτῆ δὲν μαρτυρεῖται, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανή, καὶ τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὸ σύνολο τῆς θεατρικῆς καὶ ὀρχηστικῆς ὀρολογίας, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατο σήμερον νὰ σχηματιστῆ μιὰ σαφῆς εἰκόνα γιὰ τὴ φύση τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου εἴδους. Καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε ἀναλλοίωτα μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σιμωδίας, ὅπως μᾶς τὰ ἔδιναν ὁ Ἀριστοκλῆς καὶ ὁ Ἀριστόξενος. Ὁ παντόμιμος τώρα φορᾷ προσωπεῖο μὲ στόμα κλειστό, δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε συνεπῶς ἀπὸ αὐτὸν νὰ τραγουδᾷ. Ἡ ἔκφραση («μιλᾷ μὲ τὰ χέρια του») ἔχει καταστήσει κοινὸς τόπος στὶς σχετικὲς μὲ τὸν παντόμιμο ἀρχαῖες μαρτυρίες. Πρβ. Λουκ. Περὶ ὀρχ. 63 ἀκούω, ἄνθρωπε, ἃ ποιεῖς, οὐχ ὄρω μόνον, ἀλλὰ μοι δοκεῖς ταῖς χερσὶν αὐταῖς λαλεῖν, IG 14, 1224 (ἓνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τῆ Ρώμης γιὰ κάποιον διάσημο ὀρχηστῆ) *χειρσὶν ἅπαντα λαλήσας*¹. Ἐξᾴλλου τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ παντόμιμου ἦταν ἡ σιωπή, ἢ ὅποια γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ἐπανερχεται σὲ πάρα πολλὰ μαρτυρίες. Σ' ἓνα ἐπίγραμμα π.χ. στὸν χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ ὀρχηστῆ Χρυσομάλλου ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος γράφει (Παλ. Ἀνθ. 7, 563): *Σιγᾶς, Χρυσεόμαλλε, τὸ χάλκεον, οὐκέτι δ' ἡμῖν / εἰκόνας ἀρχηγόνων ἐκτελείεις μερόπων / νεύμασιν ἀφθόγγοισιν· τετὴ δ', ὄλβιστε, σιωπῆ / νῦν στυγερῆ τελέθει, τῇ πρὶν ἐθελγόμεθα*. Σ' ἓνα ἄλλο πάλι ἀνώνυμο ἐπίγραμμα στὶς Μοῦσες, ἢ Πολύμνια, μὲ σαφῆ ἀναφορὰ στὸν παντόμιμο, αὐτοσυσταίνεται (Παλ. Ἀνθ. 9, 505, 9): *Σιγῶ, φθεγγομένη παλάμης θελξίφρονα παλμόν, / νεύματι φωνήεσσαν ἀπαγγέλλουσα σιωπῆν*. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ποὺ συνόδευαν τὸν παντόμιμο δὲν φαίνεται νὰ τραγουδοῦσαν δυνατὰ. Ἡ πιὸ συνηθισμένη ἔκφραση γιὰ τὰ ἄσματά τους εἶναι *τερετίσματα*², δηλαδὴ μουρμουρητά, τραγούδια μὲ μισόκλειστο τὸ στόμα ἢ μὲ τὴ μύτη³, καὶ καθὼς ἡ ἴδια λέξις εἶχε χρησιμοποιοθῆ γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ μου-

1. Τὰ πολυάριθμα αὐτὰ χωρία βλ. συγκεντρωμένα ἀπὸ τὸν E. Wüst, RE λ. Pantomimus, στ. 853, τὸν O. Weinreich, Epigramm und Pantomimus, Χαϊδελεβέργη 1948, σ. 140-145, καὶ τὸν V. Rotolo, Il Pantomimo, Πατέρμο 1957, σ. 6-9. Πρβ. καὶ M. Kokolakis, Pantomimus and the Treatise Περὶ ὀρχήσεως, Ἀθ. 1959, σ. 33, σημ. 75.

2. Δίων Χρ. 32,61 *κρούματα ὀρχηστῶν καὶ παροιρίας τερετισμάτων*, 32,68 *ὀρχουμένων, τερετιζόντων*, Λουκ. Νιγρ. 15 *κρουμάτων τε καὶ τερετισμάτων*, Περὶ ὀρχ. 2 *ὑπὸ κρούμασι καὶ τερετίσμασι*, Κλήμ. Παιδ. 3,300 *κρουμάτων καὶ τερετισμάτων ἐρωτικῶν*. Βλ. καὶ Kokolakis, ὁ.π. σελ. 19.

3. Ὁ Τατιανός, Πρὸς Ἑλληνας 22, λέγει γιὰ τοὺς ὀρχηστῆς ἢ τοὺς συνοδοῦς των ὅτι *ὄναυλοῦσι*, ποὺ πιθανότατα σημαίνει ὅτι μιμοῦνται τὸν ἦχο τοῦ αὐλοῦ μὲ τὴ μύτη καὶ ὅχι τὸ πνεῦμα τοῖς ὀφθαλμοῖς συνέλκοντες ποιὸν ἦχον ἐπὶ καταγέλωτι ἀποτελοῦσιν, ὅπως γράφει ὁ Σχολιαστής.

σική συνοδεία (Φώτιος, Σούδα: *τερετίζομεν τὸ αὐτὸ μέλος ἄδομεν*), πρέπει τῆ μουσική συνοδεία τοῦ παντόμιμου νὰ τῆ φανταστοῦμε κάπως σὰν τὸ «ἴσον» τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἢ τὴν «humming accompaniment» τῆς σύγχρονης ἐλαφρῶς μουσικῆς.

Τὸ *τερέτισμα* εἶναι φυσικὰ ὀνοματοποιημένη λέξη καὶ δηλώνει τῆ φωνῆ ἄλλοτε τοῦ χελιδониοῦ, ἄλλοτε τοῦ ἀηδониοῦ καὶ ἄλλοτε τοῦ τζι-τζικα. Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὶς ἀρχαῖες λαϊκὲς ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦσαν φωνῆς πουλιῶν γιὰ νὰ δηλώσουν κάτι ἐλάχιστο ἢ μὲ ἀρνητικὸ μόριο τὸ «τίποτε». Παραπάνω ἀναφέραμε τὸ (οὐδὲ) *κόκκυ*. Στὸν κατάλογο τοῦ Ἀνδριώτη¹ βρισκουμε ἐπίσης — χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα: Λουκ. Λεξ. 19 οὐδ' ὅσον... τοῦ φνεῖ φροντιοῦμεν αὐτοῦ (Ἑτυμ. Μ. τὸ δὲ φνεῖ... *μίμημα ὀρνέον φωνῆς*), Ἑσυχ. οὐ μᾶλα *κικκᾶς παροιμία τὸ μηδὲν σημαίνουσα* (πρβ. *κικκαβαῦ*, τὸν ἦχο τῆς κουκουβάγιας στὸν Ἀριστοφάνη, Ὀρν. 261), Ἀρ. Ἀχ. 1035 οὐδ' ἂν *στριβιλιγκιξ* (Σχολ. ἀντὶ τοῦ οὐδὲ *ῥανίδα στρίβος καλεῖται ἢ λεπτή καὶ ὀξεῖα βοή, λιγκιξ δὲ ἢ ἐλαχίστη φωνῆ τοῦ ὀρνέου*).

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πῶς ἡ *σιμωδία* μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μετέπεσε στὴ σημασία τοῦ ἐλάχιστου, τοῦ ἀνεπαίσθητου ἤχου. Μὲ τὸ ἀρνητικὸ μόριο θὰ ἔπρεπε νὰ σημαίνει: «οὔτε ὅσος ἦχος ἀκούγεται στὴ *σιμωδία*», ἢ «οὔτε ὅσος ἦχος ἀκούγεται στὸν παντόμιμο», «οὐδὲ ταῖς χερσὶ λαλεῖν», ἢ «οὔτε ὅσος ἦχος ἀκούγεται ἀπὸ τῆ μουρμουριστῆ συνοδεία τοῦ παντόμιμου», «οὐδὲ *τερέτισμα*». Χωρὶς τὸ ἀρνητικὸ μόριο, σὰν προσταγή, θὰ ἔπρεπε φυσικὰ νὰ σημαίνει: «σιωπή!», «ἡσυχία!», «μιλιά!».

Ἡ φωνητικὴ ἐξέλιξη τῆς λέξης εἶναι πολὺ ὁμαλὴ. Τὸ *σι-* στὴν ἀρχὴ τῆς λέξης ἔγινε *τσι-*, ὅπως *συρίζω* > *τσιρίζω*, *σίζω* > *τσιίζω*, *σιληπορδῶ* > *τσιληπουρδῶ*, *σήτα* > *τσήτα*. Ἡ τροπὴ τοῦ *ω* σὲ *ου* μέσα στὴ λέξη (*πωλῶ* > *πουλῶ*, *αἰμωδιᾶν* > *μουδιάζω*, κτλ.· βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 2, 281 κέ. καὶ 293) καὶ ὁ καταβιβασμὸς τοῦ τόνου στὴ λήγουσα (*ψαλμωδία* > *ψαλμωδιά*, *μυρωδία* > *μυρουδιά*, *εὐωδία* > *εὐωδιά*· βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 2, 225), εἶναι φαινόμενα πολὺ συνηθισμένα. Ὁ τύπος *τσιμουτιά*, ποὺ μαρτυρεῖται στὴν Ἡπειρο, στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἐν μέρει στὴν Πελοπόννησο, δημιουργήθηκε προφανῶς ἀπὸ ἀναλογικὴ ἐπίδραση τῆς παραγωγικῆς κατάληξης *-τιά*, ποὺ χρησιμοποιεῖται κανονικὰ σὲ θηλυκὰ παράγωγα οὐσιαστικῶν σὲ *-μα* (*στάλαγμα* > *σταλαματιά*, *χάραμα* > *χαραματιά*, *ρεῦμα* > *ρεματιά*, κτλ.).

Κ. ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

1. Ὁ.π. (σ. 400, 3), σ. 83 κέ.

ZWEI LEXICIS ADDENDA
 DER SPÄTBYZANTINISCHEN VERWALTUNGSSPRACHE:
ΜΕΤΕΥΓΛΩΤΤΙΣΙΣ – ΔΕΦΕΝΣΤΩΡ

In seiner Besprechung von Ps.-Cod., de off. (Verpeaux)¹ in Byz. Zeitschr. 61 (1968) 79 schlägt H. Hunger vor, in der anonymen Liste in politischen Versen über die Ämter = Anhang V, 348, 43 gedrucktes (und überliefertes?) *μετευγλωτίσεις* für einen Druckfehler statt *μεταγλωττίσεις* zu halten. Auch Verpeaux geht von einem Verb aus: *μετευγλωτίζω* schreibt er im Index, S. 399.

Tatsächlich aber verlangt der Sinn des Verses ein Substantiv:

Πραίτωρ τοῦ δήμου φράγκικας ἔχων μετευγλωτίσεις.

Der Prätor des Demos, «der die fränkischen Übersetzungen hat», «dem die richtigen Übersetzungen in westliche Sprachen obliegen». So ist *μετευγλωτίσεις* zumindest akustisch richtig; orthographisch müsste man in *μετευγλωττίσεις* ändern. Zur Wortbildung vgl. u. a. *μεταγλώττισις* (Kumanudes, *Συναγωγή νέων λέξεων*; Demetrakos, Μέγ. Λεξ. Ἑλλ. Γλώσσης); *εὐγλωττίζω* (Stephanus, Thes. Ling. Gr.); *κατευγλωττίζω* (Lampe, Patr. Gr. Lex. - dazu Theod. Stud., iamb. 105d, 2).

Der so verstandene Vers wird auch wichtig für das Amt des Prätors τοῦ δήμου in der Spätzeit; ist er doch die einzige ausdrückliche Bestätigung für die Tätigkeit des Prätors als Übersetzer, und zwar präzisiert er sogar diese Tätigkeit, indem er sie auf westliche Sprachen einschränkt. Alle anderen Ämterlisten (in den Appendices bei Verpeaux) führen nämlich den Prätor ohne näheren Amtsbereich an, und Ps.-Cod. 182, 22 f. (Verpeaux) sagt sogar ausdrücklich, dass *οὐδ' οὗτος ἔχει ὀηρησίαν τινά*.

Andrerseits hatte schon E. Stein postuliert, dass der Prätor etwas mit dem Dolmetschdienst zu tun hat, einmal weil der Prätor Syropoulos Serapheym im Jahre 1320 ausdrücklich als Chefdolmetscher bezeugt ist² und weil zwei namentlich bekannte Byzantiner, näm-

1. Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices, Introduction, Texte et Traduction* par Jean Verpeaux (Le Monde Byzantin 1), Paris 1966.

2. E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osman. Gesch.* 2 (1923/25) 1-62, hier S. 37, Anm. 1, mit Verweis auf G. M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levanticum I, Venedig 1880*, S. 165: nihilominus autem interpretes, videlicet Pretora Dhymo Syropoulos Serapheym et alii accipiunt...

lich Ἰάκωβος Μπαλιστάριος und Νικόλαος Σιγερός, vom μέγας διερμηνευτής direkt zum Prätor befördert wurden, und zwar vor den Jahren 1349 und 1352, wobei möglicherweise Sigeros Nachfolger des Ballistarios war¹.

Gegen diese Argumentation meldete kürzlich L.-P. Raybaud² Bedenken an. Es sei keineswegs sicher, dass zwischen den beiden Ämtern (des μέγας διερμηνευτής und des Prätors) ein enger Bezug bestand und die Rolle des genannten Prätors Syropolus mag auch Zufall gewesen sein.

Nun verdient festgehalten zu werden, dass das eventuell feststellbare Amt des Prätors sicher keine ausschliessliche Kompetenz im Verkehr mit dem Westen hatte³, zumal oft nicht klar abzugrenzen ist, ob der jeweils Betreffende einfach als Dolmetscher oder als sprachkundiger Gesandter bzw. Verhandlungsführer in eigener Verantwortung fungierte⁴. Besonders aber sind in der mutmasslichen Zeit, in der der Prätor dieses Amt hatte, nämlich in den Jahrzehnten vor und um 1350, gerade Leute aus dem Büro des μέγας διερμηνευτής in Verhandlungen mit dem Westen federführend⁵ oder

1. Belege bei S t e i n, S. 36, Anm. 3. Über des Sigeros Karriere vgl. zuletzt A. P e r t u s i, L'Omero inviato al Petrarca da Nicola Sigerio ambasciatore e letterario bizantino, Mélanges E. Tisserant III, 2, Vatikan 1964, 113-139, besonders S. 116, Anm. 10, und R.-J. L o e n e r t z, Ambassadeurs grecs auprès du Pape Clement VI (1348), Orient. Christ. Period. 19 (1953) 178-196, hier S. 194f.

2. Le Gouvernement et l'Administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354), Paris 1968, S. 178.

3. So ist Sigeros, als er noch weiter zum Grosshetäriarchen befördert war, bei Verhandlungen sein eigener Dolmetscher, vgl. die Belege bei L o e n e r t z, a.a.O. Der von P e r t u s i, a.a.O., nach M.-H. L a u r e n t, Géorges le Métrochite, ambassadeur de Michel VIII Paléologue auprès du B. Innocent V, Miscellanea G. Mercati III (Studi e Testi 123), Vatikan 1946, S. 138, beigebrachte μέγας διοικητής Theodoros, der im Jahre 1276 als Dolmetscher fungierte, ist in unserem Zusammenhang nicht unbedingt beweiskräftig, da er möglicherweise ein Kirchenamt innehatte, vgl. L a u r e n t, a.a.O., Anm. 12: ... Theodorus, magnus tuae ecclesiae dispensator. Die Frage bedarf weiterer Untersuchungen.

4. So sicher der oben, S. 406, Anm. 2, genannte Syropolus. Auch Sigeros, wie unten S. 408, Anm. 1.

5. Im Jahre 1324 in einem Vertrag mit Venedig (Dölger, Regesten 2515 = Miklosich-Müller, Acta III, S. 104: *λατινικοῖς δὲ* [sc. *γραφῶν γραμμασι διὰ χειρὸς*] *τοῦ ἀπὸ τῶν διερμηνευτῶν τῆς βασιλείας μου, Γεωργίου τοῦ Καββαλαροπούλου*) und dann der genannte Ballistarios selbst im Jahre 1332 (Dölger, Regesten

als μέγας διερμηνευτής selbst Gesandter¹. Deshalb wäre der Schluss, den der Vers allein nahelegen könnte, nicht zutreffend, nämlich dass man den Verkehr mit westlichen Ländern aus dem Büro des μέγας διερμηνευτής herausnahm und dem Prätor zuschlug, während ersterem die restlichen Bereiche blieben.

Vielmehr scheinen beide Behörden mit dem gesamten Fremdsprachenverkehr befasst gewesen zu sein. In Bezug auf den Prätor mag dabei historischer Zufall mitgespielt haben, indem nacheinander mehrere lateinkundige Prätores ohne eigentliche Amtskompetenz mit entsprechenden Arbeiten beauftragt wurden. Doch besagt unser Vers, der ja einem Memoirenwerk und nicht einem offiziellen Ämterkatalog entstammt, dass zumindest im «Bewusstsein der Öffentlichkeit» der Prätor «amtlich» etwas mit Übersetzungen zu tun hatte.

Infolgedessen darf eine Hypothese vorgeschlagen werden, die die meisten Zeugnisse widerspruchlos miteinander vereinigt: In der angegebenen Zeit² war der μέγας διερμηνευτής mit seinem Büro dem Prätor direkt unterstellt, dieser also der eigentliche Chef des Dolmetscherdienstes. Dadurch können besonders auch die festgestellten Beförderungen³ einleuchtend werden.

Ob das jedoch eine feste Institution war oder mehr gewohnheitsmässiges Verhalten — vielleicht aus dem Wunsch entstanden, verdiente μεγάλοι διερμηνευταί bei Beförderungen weiterhin entsprechend einsetzen zu können — und wann genau und wie lange diese Einrichtung bestanden hat, wird sich vor allem auch wegen

---

2787 = Miklosich-Müller, ebd., S. 111: *λατινικοῖς δὲ διὰ χειρὸς τοῦ διερμηνευτοῦ καὶ οἰκείου τῆ βασιλείᾳ μου Ἰακώβου Μπαλιστέρη νοταρίου*). Einmal sind auch beide Ämter zusammen tätig: In dem Vertrag mit Venedig vom 9. September 1349 (Dölger, Regesten 2952 = Miklosich-Müller, ebd., S. 119) ist Ballistarios als Schreiber (wohl des griechischen und des lateinischen Teils) genannt (*διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ πραιτορος τοῦ δήμου τῆς Ρωμανίας Ἰακώβου Μπαλισταρίου, τῆς ἁγίας βασιλείας νοταρίου*), während Sigeros einer der Zeugen ist (*Νικολάου Σιγεροῦ, τοῦ μεγάλου διερμηνευτοῦ*), übrigens neben *Ἀλεξίου τοῦ Λάσκαρι διερμηνευτοῦ*.

1. Sigeros ist am 10. November 1349 als «magno interprete et ambaxatore solemnī» in Venedig (Thomas, ebd., S. 348).

2. Der Sachverhalt des Verses mag auf diese Zeit zurückgehen, auch wenn die Liste vielleicht später entstanden ist, vgl. Verpeaux, S. 341-343.

3. Um 12 Ränge, vgl. Ps.-Cod. (Verpeaux) 138, 19 und 31, dazu auch Raybaud, S. 178.

des abweichenden Zeugnisses des Ps.-Cod.¹ wohl nicht mehr klären lassen.

In meiner Besprechung derselben Ausgabe des Ps.-Cod. in *Ἑλληνικά* 21 (1968) 197 habe ich vorgeschlagen, besser überliefertes *δεφένστωρ* nicht durch *δεφένσωρ* zu ersetzen. Gleichzeitig erschien in *Byz. Zeitschr.* 61 (1968) 44-70 von E. Schilbach Die Hypotyposis der *καθολικοί κριταὶ τῶν Ρωμαίων* vom Juni 1398 (?). Auch die Kopie dieser Urkunde bietet die bisher unbelegte Form, nämlich zweimal *δεφένστωρ*, viermal *δεφένστωρ* und einmal *δεφένσωρ* (vgl. Schilbach, S. 49), was allerdings von dem Herausgeber immer durch *δεφένσωρ* korrigiert wurde. Da der Kopist der Urkunde diese auch sonst ordentlich wiedergibt, wird man annehmen dürfen, dass er auch *δεφένστωρ* (vielleicht neben *δεφένστωρ*) in seiner Vorlage gefunden hat.

Gedruckt findet sich *δεφένστωρ* dann dreimal bei Miklosich-Müller, *Acta* II, S. 132, 191 und 503². Während die letzte Urkunde (vom Jahre 1401) nur die einfache Bezeichnung bringt³, steht an den beiden anderen Stellen wie auch einmal bei Ps.-Cod. *δεφένστωρ* neben *ἐκδικητής* in einer Formel, die den Kaiser als Beschützer der Kirche ausweist, so dass geradezu eine protokollarische Gültigkeit des Ausdrucks bestätigt wird⁴.

1. Ps.-Cod., der (nach Verpeaux, S. 29) sicher nach 1347 und vielleicht vor 1354, also wohl zu der betreffenden Zeit entstanden ist, muss entweder einen erst kürzlich geänderten Zustand wiedergeben, wonach der Prätor jetzt ohne Amt ist (nach des Sigeros Ausscheiden aus der Stelle des Prätors? — vgl. oben S. 407, Anm. 3. Das wäre eher möglich, wenn Raybaud, S. 162, mit seiner Datierung des Ps.-Cod. in die Jahre 1355-1360 recht hätte), oder er spiegelt tatsächlich die mehr offizielle Version wieder, wonach der Prätor überhaupt ohne Amt ist, oder aber man nimmt mit Raybaud, S. 178, an, dass des Ps.-Cod. Notiz zum Prätor nicht zutrifft. Vgl. auch Verpeaux, S. 28f. und Raybaud, S. 168, zu anderen möglichen Unstimmigkeiten bei Ps.-Cod.

2. Die beiden letzten Stellen verdanke ich der Freundlichkeit von Herrn E. Schilbach.

3. *Βρεννίω τῷ Λεοντάρῳ, ἅτε δεφένστωρι ὄντι τῆς ἐαυτῶν κρίσεως.*

4. Vgl. Ps. - Cod. 253, 26f. (Verpeaux): *πρὸς τούτοις εἶναι καὶ δεφένστωρ καὶ ἐκδικητῆς αὐτῆς* (sc. *τῆς ἁγίας ἐκκλησίας*), in der schriftlichen *ὁμολογία*, die der Kaiser vor seiner Krönung ablegen soll. — Miklosich - Müller, *Acta* II, S. 132 (vom Jahre 1389): (der Kaiser) *ὡς ἐκδικητῆς καὶ δεφένστωρ τούτων* (sc. *τῶν ἱερῶν κανόνων*). — ebd. S. 191 (zwischen 1393 und 1396): *ὁ... αὐτοκράτωρ... ἐν ὀρθοδοξότατος καὶ πιστότατος καὶ πρόμαχος τῆς ἐκκλησίας καὶ δεφένστωρ καὶ ἐκδικητῆς.*

Für die Verbreitung der Form *δεφένστορ* spricht schliesslich, dass sie als Grundlage für die vulgärsprachliche Weiterbildung *ὁ δεφένστορος* gedient hat, die in des Chilas Chronicon monasterii S. Theodori in Cythera (ed. Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, S. 357, Z. 8 von unten) belegt ist¹: *ὡς δεφένστοροι νὰ τὸ δεφεν[τεύουν]*.

PAUL SPECK

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Εἶναι, νομίζω, βέβαιο ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Ἐρωτοκρίτου — ὅπως καὶ κάθε ἄλλο κείμενο τῆς παλαιότερης γραμματείας μας — παρὰ τὶς ἕως τώρα ἀπασχολήσεις μ' αὐτὸ ἀρκετῶν μελετητῶν, παρέχει ἀκόμη ἔδαφος σὲ παρατηρήσεις, κριτικές καὶ ἄλλες, πού μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ πληρέστερη ἀποκατάστασή του. Αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ εὐχάριστη ἐκπληξή πού ἐδοκίμασα βρίσκοντας μέσα στὰ δελτία φροντιστηριακῆς ἐργασίας παλαιοῦ μαθητῆ μου — πού δὲ μνημονεύει δυστυχῶς τὸ ὄνομά του — κριτικὴ παρατήρηση ἀξιοπρόσεκτη σὲ ἓνα χωρίο τοῦ κρητικοῦ ποιήματος. Ἄξιζι πρᾶγματι νὰ δημοσιευτῆ ἡ παρατήρηση αὐτὴ μὲ τὴν ἀπονομὴ τιμῆς στὸν «ἄγνωστο» φοιτητῆ, πού ἀποδείχτηκε προσεκτικὸς καὶ χρήσιμος μελετητῆς τοῦ κειμένου. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐξῆς ζήτημα:

Στὸν Ἐρωτόκριτο Δ' 1069-1078 διαβάζομε:

Μεγάλος καλορίζικος ἐκράζοντονε τότες
ἐκεῖνος ὁπὸν πόθαινε μὲ τσι πληγές τσι πρώτες 1070
κι' ὡς εἶχε πέσ' ἀπ' τὸ φαρι τῆ ζήση νὰ τελειώση
κι' οὐδ' ἄλλο πόν' ὁ πόλεμος κ' ἡ μάχη νὰ τοῦ δώση.
Μὰ οἱ ἄλλοι πὸν γκρεμίζονταν κ' εἶχαν πνοή κ' ἐζοῦσα
οἱ καβαλάροι κ' οἱ πεζοὶ τοὺς ἐκλοτσοπατοῦσα
κι' ἀπάνω 'ς τσι λαβωματιές τὰ πέταλα βουλοῦσα 1075
καὶ τὴν πληγὴ ξεσκίζασι καὶ πόνους ἐγροικοῦσα
καὶ μὲ τσινιές λαβωματιές, κριτήρια πὸν τῶς δίδα,
πολλ' ἄσκημα τελειώνασι δίχως ζωῆς ἐλπίδα.

Ἡ λέξη πού ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητῆ μου εἶναι τὸ *τσινιές*

1. Freundlicher Hinweis von Herrn Universitätsprofessor Dr. E. Kriaras, Thessaloniki.

τοῦ στίχου 1077. Πράγματι ἡ λέξις αὐτὴ δὲν ταιριάζει μὲ τὰ συμφραζόμενα. Τὸ νόημα τοῦ χωρίου ποὺ παραθέσαμε εἶναι τοῦτο: Ἐθεωροῦσαν εὐτυχῆ ἐκεῖνον ποὺ πέθαινε μὲ τίς πρῶτες πληγές. Ἐπεφτε ἀπὸ τὸ ἄλογο καὶ πέθαινε χωρὶς περαιτέρω πόνους. Ὅμως ὅσοι μέσα στὴ μάχη ἔπεφταν ἀπὸ τὸ ἄλογο τραυματισμένοι ὑπέφεραν καὶ ἄλλα δεινὰ ἀπὸ τὰ «κλοτσοπατήματα» τῶν πεζῶν καὶ τῶν καβαλάρηδων. Γιατὶ τὰ πέταλα τῶν ἀλόγων ἐβουλοῦσαν ἐπάνω στίς πληγές τους καὶ αὐτοὶ πονοῦσαν καὶ ἀπὸ αὐτὲς τίς «λαβωματιές», ποὺ τοὺς ἐβασάνιζαν, ἐτέλειωναν τὴ ζωὴ τους μὲ ἄσκημο τρόπο.

Ἡ σωστὴ ἀνάγνωσις τοῦ τσινιῆς εἶναι τσι νιές. Βλέπω τόσο ἐπιβεβλημένη τὴ διόρθωσις ὥστε θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὑπόκειται στὸ χωρίο αὐτὸ τῆς ἔκδοσης τοῦ Ξανθοῦδιδου τυπογραφικὸ λάθος. Ὅμως ὄχι μόνον ἡ λέξις τσινιά μνημονεύεται¹ ὡς λέξις ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὸ παραπάνω χωρίο, ἀλλὰ καὶ τὸ χωρίο ἐκδίδεται μὲ τὴ λέξις τσινιῆς καὶ στίς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας, καθὼς καὶ στὴ μικρὴ ἔκδοσις Ξανθοῦδιδου² καὶ σ' ὅσες μεταγενέστερα ἀκολούθησαν ἀνατυπώνοντας (προσαρμοσμένο ὀρθογραφικῶς) τὸ κείμενό της. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τίς νέες λαβωματιές, ποὺ ἔρχονται τώρα μετὰ τίς πρῶτες λαβωματιές, γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος στὸ στίχο 1070 (μὲ τσι πληγές τσι πρῶτες)· τίς νέες λαβωματιές ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ «κλοτσοπατήματα» (πρβ. στ. 1074) «καβαλάρων» καὶ πεζῶν. Τὸ οὐσιαστικὸ τσινιῆς (ἀπὸ τὸ ρῆμα τσινῶ), ἔτσι ὅπως βρίσκεται στίς ἐκδόσεις (στίχ. 1077), δὲ συνδέεται μὲ τὸ σύνδεσμο καὶ μὲ τὸ δεύτερο οὐσιαστικὸ λαβωματιές. Ἡ κανονικὴ συντακτικὴ ἐκφορὰ θὰ ἐπέβαλλε ἐπίσης τὴν παρουσία τῆς πρόθεσης μὲ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο οὐσιαστικόν, τὸ λαβωματιές. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν συντακτικῶν ἰδιοτυπιῶν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι πρέπει νὰ διαβάσωμε τσι νιές. Πρέπει ἐξάλλου νὰ παρατηρηθῆ ὅτι, ἐνῶ ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς Βενετίας συνηθίζει νὰ ἐνώνῃ στὴ γραφὴ μόνον τὰ κτητικὰ μὲ τὰ οὐσιαστικὰ λ.χ. (χέραντως), ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἐρωτόκριτου (πράγμα ποὺ ἰσχύει βέβαια καὶ γενικότερα γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς) ἐνώνει συχνὰ καὶ ἄλλες λέξεις, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄρθρα μὲ τὰ οὐσιαστικὰ ποὺ τὰ ἀκολουθοῦν ἢ ἄλλες λέξεις ποὺ τὰ συνοδεύουν (μετο σύντροφο, ὄζοντανός, ἠκλίγνυτους, ἠτρομέη, τομπόνο τους, κ.λ.π.). Ἐτσι ἦταν δυνατὸ ἓνας ἀναγνώστης, ἓνας νεώτερος ἀντιγραφέας ἢ ἓνας ἐκδότης νὰ παρερμηνεύσῃ τὴν οὐσίαν ὀρισμένων λέξεων κατὰ τὴν ἀνάγνωσις.

Ἐπὶ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι γεγονὸς (ποὺ δὲν τὸ σημειώνει δυστυ-

1. Βλ. σ. 715 τῆς ἔκδοσης, λ. τζινιά.

2. Ἄρ. 53 τῆς πράσινης σειρᾶς τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων».

χῶς ὁ Ξανθουδίδης στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσός του) ὅτι ἡ ἔκδοσις τῆς Βενετίας (1713) τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὴ θέση τῆς λέξης *λαβωματιές* τοῦ στίχου 1077, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ χειρόγραφο τοῦ κειμένου, παρέχει τὴ λέξη *δαγκωματιές*, ποὺ θὰ μπορούσε ἀπὸ ἀποψη νοήματος νὰ συνυπάρξει μὲ τὸ *τσινιές*, ποὺ κατὰ τὴν παραδεγμένη ἔκδοχὴ ὑπάρχει στὸ κείμενο. Δὲν ἀποκλείω μάλιστα τὴ λέξη *δαγκωματιὰ* νὰ μπορούσε νὰ τὴ χρησιμοποίηση στὸν τύπο αὐτὸν καὶ ὁ Κορνάρος, μολονότι ἡ λέξις δὲν ἀπαντᾷ καθόλου στὸν Ἐρωτόκριτο¹. Ὅμως ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε στὸ κείμενο τὴ λέξη *δαγκωματιές* ἀντὶ *λαβωματιές*, πάλι ἡ ἔλλειψις τῆς πρόθεσης *μέ* πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο οὐσιαστικὸ καὶ τοῦ συνδέσμου καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο οὐσιαστικὰ δὲν ἱκανοποιεῖ σὲ στίχο ποιητῆ ὅπως ὁ Κορνάρος.

Καθὼς εἶπα λοιπὸν καὶ προηγουμένως, πρέπει νὰ διαβάσωμε *τσινιές* (= τὶς νέες, τὶς καινούργιες) *λαβωματιές*, συνδέοντας τὴν ἔκφραση αὐτὴ μὲ τὸ *τσι πληγές* *τσι πρώτες* τοῦ στίχου 1070. Ἰκανοποιητικότερη μάλιστα γιὰ τὴν ἀντιστοιχία καὶ τὴν ἀνταπόκριση εἶναι ἡ ἀπόλυτα συνώνυμη τοῦ *πληγές* λέξις *λαβωματιές* παρὰ ἡ πιὸ ἀπομακρυσμένη *δαγκωματιές*.

Ὅτι ὁ δημοτικὸς τύπος *νιός* τοῦ παλαιότερου *νέος* χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς ἐπίθετο (ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ *νέος*), παράλληλα πρὸς τὸ *καινούργιος*, εἶναι γνωστὸ. Παραπέμπω σὲ μερικὰ σχετικὰ παραδείγματα : *Μαχαιρᾶς* (ἔκδ. Dawkins) § 303 : *ἀπὸ τὰ πράγματα τῶν πραγματευτάδων, ὅπου ἐπήρα τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νιά* Νικοδήμου, μητροπ. Κιτίου, Διήγησις εἰς τὸν Θρῆνον Κύπρου (ἔκδ. μητροπ. Κιτίου, Κυπρ. Χρονικὰ 3 (1925) 631 : *τῆς Ἀμοχούστου ἄρχισεν τώρα τὸ νιὸν μαντάτον* Γύπαρης (ἔκδ. Κριαρᾶ) Δ' 128 :

ἄς κἀνη νιὸ κατακλυσμὸ τὸν κόσμον νὰ ξεπλύνῃ.

Ἐπάρχουν γνωστὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ τῆ νεώτερη ἑλληνικὴ λογοτεχνία².

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

1. Ὁ τύπος ποὺ ἀκούεται συχνότερα στὴν Κρήτη εἶναι *δακανιά* ἀπὸ τὸ ρῆμα *δακάνω* (παλαιότερο φυσικὰ τοῦ *δαγκάνω*). Τὸν τύπο *δακάνω* τὸν ἀπαντᾷ ἀπὸ τὰ κρητικὰ κείμενα μόνον στὸ Παραινετικὸ τοῦ Σαχλίκη, ἔκδ. Vitti, Κρητ. Χρονικὰ 14, 1960, σ. 170, στ. 17, καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα κείμενα στὴν Ἱστορικὴν ἐξήγησιν περὶ Βελισσαρίου τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργηλᾶ, Wagner, Carmina graeca, σ. 337, στ. 496. Τὴ λέξη *δαγκωματιὰ* τῆς πρώτης ἔκδοσος τὴν ξέρω μαρτυρημένη ἀπὸ τὴν Κύπρο στοὺς τύπους *δακκαματιὰ*, *δακκαμμαδιὰ* καὶ *δακκαμματιὰ* (Α. Σακελλάριου, Τὰ κυπριακά, Β' 519) καὶ ὡς παράγωγο τοῦ *δαγκάνω* στὸν τύπο *δαγκωματιὰ* ἀπὸ τὸν Παστῶρ φίδο τοῦ Μιχαὴλ Σουμμάκη, ἔκδ. Βενετίας 1658, Β' 272, καὶ στὸν τύπο *δαγκωματιὰ* ἀπὸ τὴ Θησιῖδα, ἔκδ. Βενετίας 1529, Γ' [33²].

2. Βλ. Δ η μ η τ ρ ᾶ κ ο υ, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, λ. *νιός*.

ETIMOLOGIE NEOGRECHE

In questa nostra nota ci proponiamo di presentare alcune etimologie finora o errate o ignote di greco moderno, che offre senza dubbio un vasto campo di ricerca allo studioso sia per l'indagine critico-letteraria che per quella linguistica.

Il dialetto veneziano è quello che ha lasciato, più di ogni altro, tracce non indifferenti in parecchi dialetti neogreci: segno tangibile della più che secolare dominazione della Serenissima su suolo greco. E sebbene molte parole sono già scomparse o in via di sparizione¹, altre sono ancora in uso. Così per es. :

ven. *bonora* (= per tempo, a buon'ora) > *μπονώρα*².

ven. *brisiola*, e *brisola*³ > *μπριζόλα*. Riteniamo errata la derivazione dal franc. *brésolles* proposta dall'Andriotis, come pure quella suggerita da A. Korais dall'it. *braciola*⁴.

ven. *cazzavide* > *κατσαβίδι* (τό); e non dall' it. *cacciavite*.

ven. *civada* (= vela dell'albero di bompresso) > *τσιβάδα* (ή).

ven. *copa* (it. coppa) > *κούπα* (ή). Per quanto riguarda questa parola occorre innanzi tutto precisare che nel significato comune di «bicchiere», «tazza» deriva dal veneziano e non dal lat. *cupa* (= botte), come si ritiene, che è passato nel bizantino conservando lo stesso significato. Inoltre in talune parti del Peloponneso la parola sta ad indicare la nuca, come nell'espressione «τοῦ ἴδωκε μιὰ στὴν κούπα καὶ τὸν ἄφηκε ξερό», ed anche in questo significato deriva dal ven. *copa*⁵, e nessuno ch'io sappia lo ha visto finora.

ven. *galiota* > *γαλιότα* (ή).

ven. *gazia* (= «gaggia dei giardini, fiore noto odorosissimo», Boerio) > *γαζία* (ή), e non dall'it. *acacia*.

ven. *luzzo* (it. luccio < lat. *lucius* < gr. *λύκος*) > *λοῦτσος* (ό), di etimologia ignota per lo Andriotis («ἀγνώστου ἐτύμου»).

1. cfr. H. K a h a n e, Gli elementi linguistici italiani nel neogreco, Firenze 1938, p. 135.

2. E non dall'it. *a buon'ora*. Per il dialetto veneziano mi servo del Dizionario del dialetto veneziano di G. B o e r i o, terza edizione, Venezia 1867.

3. Che è in uso nel dialetto della Valsugana, vedi A. P r a t i, L'italiano e il parlare della Valsugana, Roma 1917², p. 55.

4. N. A n d r i o t i s, Ἑτυμολογικὸ Λεξικόν, 1966, s. v.

5. «La parte di dietro del capo verso al collo; Cuticagna», (Boerio).

ven. *zogia* > τζόγια (ή).

ven. *zogo* (*ziogo*) > τζόγος (ό).

La lingua francese ha lasciato pure le sue tracce nel greco moderno¹. Io mi limito a segnalare qui l'etimo di una parola che ritengo sia stata spiegata male finora. Si tratta della parola *μπούρδα* (ή) (= sciocchezza), che è un prestito dal franc. *bourde* (fandonia, sciocchezza, babbola, frottola) cfr. l'espressione *conter des bourdes*. Si erra quindi a ritenere *μπούρδα* derivata dall'it. *burla*².

GIUSEPPE SPADARO

1. Si può vedere per es. Α. Παπαδοπούλου, Οί γαλλισμοί τής 'Ελληνικής γλώσσας, in 'Αθηνά 42 (1930), 3 e sgg.

2. Cfr. Andriotis che cita Α. Τσοπανάκης in 'Ελληνικά 16 (1958-59) 336.